

Орловський Роман Володимирович,

аспірант кафедри релігієзнавства

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

orcid.org/0000-0002-6924-3866

orv1979@gmail.com

Харьковщенко Євген Анатолійович,

доктор філософських наук, професор

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

orcid.org/0000-0002-8241-1625

sacerdos@ukr.net

МІСІЙНИЙ РУХ «ЕПІФАНІЯ» ЯК ПРОДОВЖУВАЧ ВЧЕННЯ ЧАРЛЬЗА ТЕЙЗА РАССЕЛА

У статті розглянуто походження та діяльність релігійної спільноти Місійний рух «Епіфанія». Визначено, що цей релігійний напрям утворився у 1920 р. внаслідок розколу Міжнародного руху Дослідників Біблії після смерті його засновника Чарльза Тейза Рассела. Визначено, що Рух «Епіфанія» був започаткований Полом Джонсоном, колишнім роз'їзним проповідником часів Чарльза Рассела. Досліджено, що цей релігійний напрям є невеликий за чисельністю та присутній у низці країн світу, зокрема і в Україні. Найбільша українська громада розташована у селі Орлівка Рівненської області.

Рух намагається зберегти аспекти вчення та організаційних принципів, які сповідував Чарльз Рассел. Зокрема, ця спільнота дотримується принципу автономності громад, також призначення осіб на служіння здійснюється згідно з виборним принципом. Діяльність, поширення поглядів здійснюється через сайти та ютуб-канали. Зазначено, що Рух «Епіфанія» має два періодичні видання. Одне містить духовну інформацію для тих, хто тільки знайомиться з поглядами руху. А інше – для тих, хто вже утверджений в основах його вчення. Однією з відмітних рис спільноти є звершення обряду Вечері Господньої щорічно 14 місяця нісана згідно з єврейським календарем. Визначено, що питання ідентичності Руху «Епіфанія» стоїть гостро у контексті їх ототожнення зі Свідками Єгови. Ось чому на сайтах цього руху значною мірою роз'яснено, що його погляди у низці доктринальних моментів мають розбіжності з вченням тієї релігійної організації. З'ясовано, що характерною особливістю Руху «Епіфанія» є погляд на інші деномінації з позитивної сторони. Вони відзначають вклад різних конфесій, здебільшого протестантських, у збереження впродовж століть особливих аспектів правдивого біблійного вчення, а також виокремлюють постаті, які були ідейними засновниками тих напрямів.

Ключові слова: Чарльз Тейз Рассел, протестантизм, Свідки Єгови, Міжнародні дослідники Біблії, Вечеря Господня, релігійна ідентичність.

Orlovskiy Roman,

graduate student of the Department of Religious Studies

Taras Shevchenko National University of Kyiv

orcid.org/0000-0002-6924-3866

orv1979@gmail.com

Kharkovshchenko Yevhen,

Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv

orcid.org/0000-0002-8241-1625

sacerdos@ukr.net

MISSIONARY MOVEMENT “EPIPHANIA” AS A SUCCESSOR OF THE TEACHINGS OF CHARLES TAZE RUSSELL

The article examines the origins and activities of the religious community Missionary Movement “Epiphany”. It is determined that this religious movement was formed in 1920 as a result of a split in the International Bible

Students movement after the death of its founder, Charles Taze Russell. The Epiphany movement has been identified as being started by Paul Johnson, a former traveling preacher from the time of Charles Russell. It has been studied that this religious trend is numerically small and is present in a number of countries around the world, including Ukraine. The largest Ukrainian community is located in the village of Orlovka, Rivne region.

The movement attempts to maintain aspects of the teachings and organizational principles espoused by Charles Russell. In particular, this community adheres to the principle of community autonomy, and the appointment of persons to ministry is carried out according to the elective principle. Activities and dissemination of views are carried out through websites and YouTube channels. It is noted that the Epiphany movement has two periodicals. One contains spiritual information for those becoming familiar with the movement's views. And the other is for those who are already established in the fundamentals of his teaching. One of the distinctive features of the community is the celebration of the Lord's Supper every year on the 14th month of Nisan according to the Jewish calendar. It has been determined that the question of the identity of the Epiphany movement is acute in the context of their identification with Jehovah's Witnesses. That is why on the websites of this movement it is largely explained that its views in a number of doctrinal points disagree with the teachings of that religious organization. It was found that a characteristic feature of the Epiphany movement is its view of other denominations from a positive side. They note the contribution of various denominations, most of them Protestant, in preserving over the centuries special aspects of true biblical teaching, and also highlight the figures who were the ideological founders of these movements.

Key words: Charles Taze Russell, Protestantism, Jehovah's Witnesses, International Bible Students, Lord's Supper, religious identity.

Вступ. Україна є багатоконфесійною країною, і водночас у межах одного віровизнання можуть існувати декілька окремих релігійних об'єднань з власною інституалізацією. Це стосується не тільки православних, оскільки як серед баптистів, так і серед п'ятидесятників в Україні налічується кілька деномінацій. Своєю чергою український адвентизм також не монолітний, оскільки представлений церквою АСД, а також спільнотою адвентистів-реформістів. У цьому контексті винятком із цього правила, здавалося б, мала бути релігійна організація Свідків Єгови, яка має чітку організаційну структуру, що забезпечує монолітність цієї деномінації. Однак варто зазначити, що на території Західної України діють громади, які дотримуються вчення, подібного до поглядів Свідків Єгови, однак вважають себе окремою релігійною спільнотою. Йдеться про напрям Дослідників Біблії під назвою Місійний рух «Епіфанія», який представлений на релігійний палітрі нашої держави, однак мало висвітлений у релігієзнавчій науці.

Метою дослідження є висвітлення походження Місійного руху «Епіфанія», його поглядів та діяльності на українських теренах.

Аналіз проблеми дослідження. Серед вітчизняних науковців історію розколів серед послідовників вчення Чарльза Тейза Рассела вивчала В. Любашенко. Зокрема, вона торкалася релігійних груп «сговітських угруповань», які перебували «в опозиції до Бруклінської корпорації», тобто Керівного органу

Свідків Єгови. Серед низки таких спільнот вона називала «Товариство прихильників руху Епіфанії» (Любашенко, 2017).

Серед закордонних джерел можна виділити польський довідник, який містить інформацію про присутність різних релігійних спільнот на території Польщі. (Ciecieląg et al., 2022). Низка закордонних дослідників детально описують розкол у Товаристві Вартової Башти після смерті Чарльза Рассела у 1916 р. та утворення в наступні роки незалежних рухів Дослідників Біблії, серед яких був *Layman's Home Missionary Society* (Місіонерський рух «Дім мирян»). Також серед науковців виділимо М. Пентона (2015), Е. Граса (1970), Д. Криссайдса (2008). А серед конфесійних праць виокремимо офіційний виклад історії Свідків Єгови, опублікований Товариством Вартової Башти (Jehovah's Witnesses proclaimer, 1993) і праці С. Редекера (2006) та Е. Хукема (1963). Водночас немає наукових праць, які б висвітлювали сучасну діяльність руху «Епіфанія» в Україні, що зумовлює актуальність цього дослідження.

Основні результати дослідження. Повна назва цієї релігійної спільноти – «Світський Місійний Рух «Епіфанія»». Ця спільнота є частиною міжнародного релігійного об'єднання *Laymen's Home Missionary Movement* (Місіонерський рух «Дім мирян»). Цей рух виник у 1920 р. як наслідок розколу серед Міжнародних Дослідників Біблії після смерті Чарльза Тейза Рассела, засновника Товариства Вартової Башти. Лідером цього руху став Пол Джонсон

(1873–1950), роз'їзний проповідник за часів Рассела.

Кількість послідовників цього напряму у світі налічує декілька тисяч осіб, які мешкають у США, Індії, країнах Європи та Африки. Так, у Польщі діє 65 громад, членами яких є 1350 вірян (Ciecieląg et al., 2022, p. 219–220). В Україні членство налічує декілька сотень осіб, зібраних у близько десяти громадах на території Західної України – у Львові, Рівному, Тернополі, Чернівцях, на Волині. Однак найбільшою громадою у нашій державі є зібрання у селі Орлівка Рівненської області. Саме там щорічно відбуваються триденні міжнародні конвенції, куди приїжджають члени спільноти з різних країн (Laumen's Home, n.d.).

Через свою малочисельність цей рух не проводить активної роботи серед населення. Його діяльність зосереджена на служінні в межах своїх громад, особистісному спілкуванні, особливо в мережі інтернет. Рух «Епіфанія» має власний сайт українською мовою під назвою «Біблійний прапор». Водночас на тому сайті подаються посилання на інтернет-ресурси спільноти іншими мовами, зокрема англійською та польською (Біблійний Прапор, б. д.).

Щодо назви руху звернемо увагу на слово «світський». Оскільки слово «світський» щодо релігійного руху викликає неоднозначне сприйняття, зазначимо, що його назва походить від польської назви спільноти – «Świecki Ruch Misyjny Epiwania». А польською мовою «osoby świeckie» означає «миряни», подібно як і англійською мовою «Laumen» – це мирянин. Таким чином, можна констатувати, що термін «світський» у цьому контексті означає, що ця релігійна спільнота складається з простих вірян, які не мають окремого класу священства. Значення терміна «Епіфанія» торкнемося, розглядаючи релігійне вчення цієї спільноти (Laumen's Home, n.d.).

Рух «Епіфанія» позиціонує себе як «всесвітній, незалежний, несектантський, не спрямований на зиск». Цей напрям є незалежним від жодної деномінації, особливо це наголошується щодо релігійної організації Свідків Єгови. Важливим акцентом в організаційному порядку Руху «Епіфанія» є автономність та самостійність в управлінні кожної окремої громади. Призначення осіб для звершення служіння в громадах здійснюється членами

зібрання через процес голосування, підняття руки. Для призначення людини на служіння потрібно щонайменше 75 % голосів присутніх.

Метою руху є навчання євангельських істин, заохочення до зростання хриstopодібного характеру, розповсюдження біблійних вчень з акцентом на розумінні сьогодення як останніх часів історії панування зла і гріха. Для виконання поставленої мети Рух «Епіфанія» займається видавничою справою та публікує різними мовами книги та періодичні видання (Біблійний Прапор, б. д.).

Основні погляди Руху «Епіфанія»: 1. Єгова – це єдиний всевишній Бог, який є вічним і незмінним, досконалим у мудрості, справедливості, любові та силі. 2. Ісус – це Божий єдинородний Син, перше Боже творіння, представник Отця як потужне Слово, Логос. 3. Син Божий народився на землі від діви і отримав людську природу, однак був безгрішним, щоб померти за людей. 4. Після воскресіння Ісус вже не має фізичного тіла, а став духовною особою. 5. Покарання за гріх людей – це смерть, стан небуття, а не «вічне життя в муках». 6. Божа Церква складається з буквальних 144 000 осіб, які зібрані з євреїв та інших народів. Її члени у вічності матимуть безсмертну духовну, божественну природу. 7. Під час Тисячолітнього царства небесна група з класу Церкви разом із земною групою вибраних осіб, які названі «Старожитні та Молоді Гідні», будуть керувати людським суспільством згідно з принципами мудрості та справедливості. Метою такого управління є поступове приведення людського суспільства до фізичної, моральної та духовної досконалості. 8. Повернення Христа як невидимої істоти відбулося у 1874 році, коли на Землі закінчилися шість тисяч років панування гріха. Його присутність складатиметься з трьох періодів: парусія, епіфанія та базілея. Тепер має місце період «Епіфанії», коли невидима присутність Христа (парусія) стає явною через складні часи, коли відбувається поступовий занепад людських царств, якими керує сатана. Це є підготовкою до настання періоду «Базілеї», коли настане на землі панування миру і справедливості. 9. Метою повернення Христа є скидання влади сатани та утвердження Божого царства. 10. Існує два види спасіння: – нагородження вибраних (Церкви) та благословення інших, невибраних (світу, людства загалом). Перше

спасіння отримують вибрані в теперішньому світі зла і гріха. А друге спасіння – для інших, всього людства, що відбудеться під час Тисячолітнього царства Христа.

Внаслідок своїх переконань Рух «Епіфанія» відкидає: вчення про триєдність Бога; те, що на землі Ісус мав дві природи: божественну і людську; принцип апостольської спадкоємності священства; віру в чистилище; віру в безсмертя душі та вічні муки; культ Діви Марії та святих; хрещення немовлят; віру у приречення на спасіння або загибель. Усі ці вищевказані доктрини та інші, які вони вважають не заснованими на Біблії, послідовники цього руху відкидають. Натомість вони стверджують, що ці небіблійні вчення були взяті з язичницьких вірувань та привели християнську церкву до відступництва.

Усе викладене вчення у сукупності називається «Правда Епіфанії». Вона представляє Божий план для спасіння як Церкви (вибраних), так і світу (невибраних) під час відповідних епох. «Правда Епіфанії» послідовно пояснює елементи Божого плану, які вже справилися в минулому, ті, що виконуються тепер, і ті, які ще здійсняться в майбутньому (Біблійний Прапор, б. д.).

Наповнення сайту «Біблійний Прапор».

Оскільки представники цього руху є у різних країнах світу, то, як було зазначено вище, сайти цієї релігійної спільноти створені різними мовами. На цих ресурсах розміщена духовна література, насамперед опубліковані книги Чарльза Тейза Рассела та статті журналу «Вартова Башта», які були видані за його життя.

Після смерті Рассела та відокремлення групи Пола Джонсона від Товариства Вартової Башти цей рух почав видавати журнали: «Теперішня Правда» та «Біблійний Прапор». Нині ці періодичні видання також публікуються українською мовою. У журналі «Теперішня Правда» оприлюднюються теми, які більшою мірою спрямовані для тих, хто вже досить добре знайомий з поглядами Дослідників Біблії. Водночас періодичне видання «Біблійний Прапор» призначене для широкого кола читачів. Там розкриваються основні моменти інтерпретації Божого плану, зокрема теми Викупу на Реституції (відновлення) – процесу поступового відновлення землі та людства до первозданної досконалості. Сайт також містить аудіоверсію книг Чарльза Рассела.

Вечеря Господня як ознака особливості вчення Дослідників Біблії. Подібно до Свідків Єгови послідовники Руху «Епіфанія» відзначають обряд Вечері Господньої один раз на рік, яку вони називають «Пам'ятка смерті Христа». Послідовники спільноти вважають, що цю подію потрібно звершувати 14 числа місяця нісана згідно з єврейським календарем. Зокрема, у 2023 році ця подія відзначалася 3 квітня після 18.00. Для кращого розуміння цієї події на сайті «Біблійний Прапор» розмішені духовні матеріали. Зазначається, що хліб для цього заходу повинен бути приготований без закваски. Також дозволяється використовувати сухе печиво. Щодо символу крові Христа дозволяється звичайне вино, немає заперечення і проти виноградного соку чи соку з варених родзинок. Водночас щодо виду алкогольного вина дається застереження: «Ми дуже сумніваємось в тому, що наш Господь бажав би, щоб Його кров символізувало одурманююче вино сучасного виробництва». Тому для заспокоєння сумління дається порада приготувати слабке вино або змішати частину алкогольного вина із соком свіжого або сушеного винограду (Біблійний Прапор, б. д.).

На сайті «Біблійний прапор» є посилання на три ютуб-канали:

1. Скарбничка писань брата Рассела. Цей канал присвячений працям і вченням Чарльза Рассела. Ресурс містить аудіоверсії проповідей та книг Рассела українською мовою. Серії «Щоденна Небесна Манна» та «Пісні Вночі» містять духовні роздуми з біблійними коментарями Чарльза Рассела та Пола Джонсона відповідно для слухання у ранішню та у вечірню пору.

2. Дослідники Біблії Орлівка. Канал містить відеотрансляції зібрань спільноти з дому молитви у селі Орлівка, які проводяться щонеділі зранку і ввечері та щовівторка ввечері. Зібрання складається з двох частин: проповідь та вивчення Біблії з обговоренням – т. зв. «верійські дослідження». На всіх заходах можуть бути присутніми як члени спільноти, так і сторонні.

3. Віра від слухання ЛНММ. Канал також містить заходи, які відбуваються в Орлівці. Однак, замість трансляції відео регулярних зібрань, тут викладено проведення конвенцій Дослідників Біблії та виголошення духовних промов. Містяться також навчальні матеріали, а саме розкриття Божого плану Віків

в інтерпретації Чарльза Рассела. Окремо можна виокремити на цьому ютуб-каналі серії тем, присвячених історії розвитку християнства.

Варто зазначити, що Руху «Епіфанія» притаманне позитивне ставлення до інших конфесій. Так, вони вважають, що Бог використовував у період історії християнства дванадцять християнських рухів, подібно до того, як у старозавітні часи використовував дванадцять колін Ізраїля. Кожен із цих напрямів робив наголос на якійсь особливій рисі Божого характеру, а саме: сила, мудрість, любов та справедливість. «В цих деномінаціях була правда. Бог використовував їх як золоту чашу в Своїй руці» (Віра від слухання, 2021). Рух «Епіфанія» вважає, що Господь це зробив для того, щоб Божя правда поширювалась та домінувала в усі часи віку Євангелії (див. табл. 1).

Таким чином, ми можемо помітити, що в Русі «Епіфанія» відзначають позитивну роль різних християнських деномінацій, що є певною мірою свідченням толерантного ставлення його adeptів до інших віровизнань.

Окремо на сайті «Біблійний Прапор» звернена увага на те, щоб унеможливити ототожнення цього руху з релігійною організацією Свідків Єгови. Зазначається, що Рух «Епіфанія» з 1920 року існує як окрема група Дослідників Біблії. Щодо Свідків Єгови сказано, що це найбільша спільнота, «в руках якої залишився майже увесь літературний спадок Дослідників Біблії більш як за 40 років, починаючи з 1870-х». Однак зазначено, що ця група відкинула більшість поглядів, які сповідували Міжнародні дослідники Біблії за часів життя Чарльза Рассела. Ба більше, для того щоб унеможливити перехід своїх членів, Свідки Єгови навчають, що всі інші групи Дослідників Біблії припинили своє існування. А насправді це не так. Окрім різних духовних матеріалів сайт містить статті апологетичного характеру. У контексті проведення Вечері Господньої була випущена стаття «Свідки Єгови і святкування Пам'ятки». Там наведені нещодавні нововведення та твердження, які прийняли Свідки

Таблиця 1

Духовний вклад різних деномінацій у розуміння біблійного вчення та їх зіставлення колінами Ізраїльського народу (Віра від слухання, 2021)

	Коліно Ізраїля	Конфесія. Лідер	Духовний вклад
1	Юда	Пресвітеріанська церква. Ульріх Цвінглі (1484–1531)	У Господній Вечері символічно представлена віра, яка присвоює собі заслугу Ісуса, а також показана спільність святих
2	Іссахар	Учні Христа. Томас Кемпбелл (1763–1854)	Біблія – основа віри християнина та фундамент єдності Божого народу
3	Завулон	Адвентисти. Вільям Міллер (1782–1849)	Біблійні часи та періоди мають тісний зв'язок із хронологією пророцтв
4	Рувим	Православна церква. Апостол Іван (I ст. н.е.)	Христос у своєму перед-людському, людському і після-людському стані є спеціальним Божим представником
5	Симеон	Римо-католицька церква. Іринеї Ліонський (II ст. н.е.)	Церква – уповноважений представник Божої правди, оберігає правду від омани і поширює її серед тих, хто готовий її прийняти
6	Гад	Єпископальна церква. Томас Кранмер (1489–1556)	Церква, перебуваючи на землі, є підпорядкованою світській владі
7	Єфрем	Лютеранська церква. Мартин Лютер (1483–1546)	Виправдання дається з Божої благодаті виключно через віру в заслуги Ісуса Христа
8	Манасія	Конгрегаціоналістська церква. Роберт Браун (1550s–1633)	Важливість принципу самоуправління помісних церков
9	Веніамін	Фанатичні деномінації: п'ятидесятники, квакери, мормони та ін. Джордж Фокс (1624–1691)	Правдива релігія проявляється у найвищій любові до Бога і любові до ближнього як до самого себе
10	Дан	Баптисти. Бальтазар Губмаєр (1485–1528)	Господнім народом є тільки виправдані і посвячені. Хрещення в дорослому віці
11	Асир	Методисти. Джон Веслі (1703–1791)	Безкорислива любов є основою освячення та Божим ідеалом для Господнього народу
12	Нефталім	Унітарно-універсалістська церква. Мігель Сервет (1511–1553)	Унітарний погляд на природу Бога.

Єгови щодо проведення та значення цієї події, з якими представники Руху «Епіфанія» не можуть погодитись (Біблійний Прапор, б. д.).

Висновок. Рух «Епіфанія» є нащадком руху Міжнародних Дослідників Біблії та намагається сповідувати автентичні релігійні та організаційні погляди, які висвітлені у працях Чарльза Тейза Рассела. Питання релігійної ідентичності для цієї спільноти є важливим, тому рух наголошує своїй відмінності від релігійної організації

Свідків Єгови. Рух є нечисленним, однак проводить свою діяльність через сайти, періодичні видання та поширення праць Чарльза Рассела. Відмітною рисою руху є погляд на інші деномінації з позитивної сторони. Вони відзначають вклад різних християнських конфесій, особливо протестантських, у збереження впродовж віків особливих аспектів правдивого біблійного вчення, із зазначенням постатей, які були ідейними засновниками тих напрямів.

Список використаних джерел:

1. *Laymen's Home Missionary Movement*. (n. d.). Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Laymen's_Home_Missionary_Movement.
2. Любашченко, В. (2017). Історія протестантизму в Україні. Лекція 12. Пізній протестантизм (адвентизм, п'ятидесятництво, єговізм). *PICV*. URL: https://risu.ua/lekciya-12-pizniy-protestantizm-adventizm-p-yatidesyatnictvo-yegovizm_n83002.
3. Penton, M. J. (2015). *Apocalypse Delayed: The Story of Jehovah's Witnesses* (3th ed.). Toronto: University of Toronto Press.
4. Gruss, E. C. (1970). *Apostles of Denial*. Presbyterian and Reformed Publishing Co.
5. Chrystides, G. D. (2008). *Historical Dictionary of Jehovah's Witnesses*. Toronto, Plymouth, UK: The Scarecrow Press, Inc.
6. *Jehovah's Witnesses: proclaimers of God's kingdom*. (1993). Brooklyn, N.Y.: Watchtower Bible and Tract Society of New York.
7. Redeker, C. F. (2006). *Pastor C.T. Russell: Messenger of Millennial Hope*. Temple City, CA: Pastoral Bible Institute.
8. Hoekema, A. A. (1963). *Jehovah's Witnesses*. Grand Rapids, MI: Wm. B. Eerdmans Publishing Co.
9. Ciecieląg, P., Góralczyk, A., & Gudaszewski, G. (Eds.). (2022). *Wyznania Religijne w Polsce w latach 2019–2021*. Warszawa. [Paweł Ciecieląg, Arkadiusz Góralczyk, and Grzegorz Gudaszewski, eds., Religious Denominations in Poland in 2019–2021]
10. (б. д.). Біблійний Прапор: сайт Дослідників Біблії (LHMM). URL: <http://biblijnyjprapor.com.ua/>.
11. Віра від слухання LHMM. (2021). *Частина 1: Слуги Євангельського Віку* [Відео]. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ifvkrDz-96k>.

References:

1. *Laymen's Home Missionary Movement*. (n. d.). Wikipedia. Retrived from https://en.wikipedia.org/wiki/Laymen's_Home_Missionary_Movement.
2. Liubashchenko, V. (2017). Istoriia protestantyzmu v Ukraini. Lektsiia 12. Piznii protestantyzm (adventyzm, p'iatydesiatnytstvo, yehovizm) [History of Protestantism in Ukraine. Lecture 12. Late Protestantism (Adventism, Pentecostalism, Jehovahism)]. *RISU*. Retrived from https://risu.ua/lekciya-12-pizniy-protestantizm-adventizm-p-yatidesyatnictvo-yegovizm_n83002. [in Ukrainian].
3. Penton, M. J. (2015). *Apocalypse Delayed: The Story of Jehovah's Witnesses* (3th ed.). Toronto: University of Toronto Press.
4. Gruss, E. C. (1970). *Apostles of Denial*. Presbyterian and Reformed Publishing Co.
5. Chrystides, G. D. (2008). *Historical Dictionary of Jehovah's Witnesses*. Toronto, Plymouth, UK: The Scarecrow Press, Inc.
6. *Jehovah's Witnesses: proclaimers of God's kingdom*. (1993). Brooklyn, N.Y.: Watchtower Bible and Tract Society of New York.
7. Redeker, C. F. (2006). *Pastor C.T. Russell: Messenger of Millennial Hope*. Temple City, CA: Pastoral Bible Institute.
8. Hoekema, A. A. (1963). *Jehovah's Witnesses*. Grand Rapids, MI: Wm. B. Eerdmans Publishing Co.
9. Ciecieląg, P., Góralczyk, A., & Gudaszewski, G. (Eds.). (2022). *Wyznania Religijne w Polsce w latach 2019–2021*. Warszawa. [in Polish].
10. (n. d.). Bibliinyi Prapor: sait Doslidnykiv Biblii (LHMM) [Bible Flag: the website of the Bible Students]. Retrived from <http://biblijnyjprapor.com.ua/>. [in Ukrainian].
11. Vira vid slukhannia LHMM. (2021). *Chastyna 1: Sluhy Yevanhelskoho Viku* [Part 1: Servants of the Gospel Age]. YouTube. Retrived from <https://www.youtube.com/watch?v=ifvkrDz-96k>. [in Ukrainian].